

אליעזר דון-יחיא. משבר ותמורה במדינה חדשה: חינוך, דת ופוליטיקה במאבק על העלייה הגדולה. ירושלים: יד יצחק בן צבי. 2008. 515 עמודים

אשר כהן*

כמעט כל סטודנט בקורס על החברה הישראלית שמע או קרא שפעילותם של אנשי תנועת העבודה במחנות העולים לאחר הקמת המדינה נועדה להביא למודרניזציה של יוצאי תרבויות נחשלות ולהטמעתם בכור ההיתוך הישראלי. בצד טענה זו מככבת טענה אחרת, שפערי תרבות ואי הבנה הם שעמדו בבסיס הניסיון הזה.

ספרו המקיף של פרופ' דון-יחיא בנושא המאבקים על חינוך העולים לאחר הקמת המדינה מערער על קביעות אלו: אם אכן זו הייתה המטרה העיקרית, כי אז ברור מדוע נאבקו בחינוך החרדי, אך מדוע להיאבק בזרם החינוך הכללי הלא-דתי או בזרם הציוני הדתי שהיו מודרניים? ומדוע עברו ממאבק בכל חינוך דתי למאבק על הפעלת חינוך דתי של זרם העובדים? ומדוע התנגדו אנשי תנועת העבודה לביטול הזרמים בחינוך בכל המדינה, אך התעקשו על מתן חינוך אחיד ללא זרמים רק במחנות העולים? ואכן, בניגוד לדעה הרווחת, בספר נטען כי "המגמה העיקרית של המערכה שניהלה תנועת העבודה הייתה לשלב את העולים [...] במסגרות הארגון והסוציאליזציה הפוליטית שלה" (עמ' 135). המטרה העיקרית של פעילותה של מפא"י בקרב העולים הייתה אפוא שימור כוחה הפוליטי. אשר לטענה המתונה שהניסיון נבע מפערי תרבות, המחבר טוען שמדובר ב"מגמה מכוונת לעקור את העולים משורשי הדת והתרבות המסורתית שלהם, ולהביא לשילובם המלא בתרבות הישראלית החילונית" (עמ' 129).

הוצאה לאור של ספר מחקרי בנושא שעליו כבר נכתב בעבר מעוררת את השאלה אם הספר מוסיף ומחדש בסוגיה הנחקרת. כאן יש לומר שהמחבר היה הראשון לחקור לעומק את הנושא בעבודת הדוקטורט שלו משנות השבעים, ורק לאחר מכן זכתה הסוגיה למחקרים של אחרים. על פי תיאורו הצנוע של המחבר בהקדמה (עמ' י), חידושו וייחודו של הספר הוא בבחינת המאבקים על חינוך העולים בכלי המחקר של מדעי החברה והמדינה, בעיקר של ניהול סכסוכים ויישובם, בצד שימוש ראשון בפרוטוקולים של ישיבות הממשלה. אך נראה שהספר מוסיף הרבה מעבר לכך: הטיעון שהובא לעיל על תכלית פעולותיה של מפלגת העבודה הוא דוגמה אחת מגי רבות לבחינה מחודשת של הנחות וטיעונים שמקצתם הפכו לאמיתות יסוד שכמעט ואין מערערים עליהן. גם אם אין מקבלים את טיעוני הספר במלואם, אין ספק שהוא מעורר ומחייב לחשוב מחדש על הסוגיה.

* המחלקה למדעי המדינה, אוניברסיטת בר אילן

פרקי הספר

יתרונו הראשון של הספר הוא בהיותו מארג רחב ומפורט בהיקף שטרם נראה כמוהו בתחום המשברים והמאבקים על חינוך העולים לאחר קום המדינה. הביסוס הארכיוני מורכב ממסמכים רבים שחלקם לא היו נגישים בשנים עברו, דוגמת הפרוטוקולים של ישיבות הממשלה. נראה שהמחבר, בחריצותו המחקרית, לא הניח שום פינה ארכיונית שהיה בה פוטנציאל להאיר פן של נושא המחקר. חסרונו של פירוט זה טמון בכך שהוא עלול לפגום ביכולתו של הקורא לראות את התמונה הכללית, ואולי לייגע אותו. יתרונו בכך שהקורא אינו רק מרחיב את ידיעתו, אלא יכול גם לחוש באווירה ששררה בקרב מקבלי ההחלטות ויתר המעורבים.

לדוגמה, אם חשבנו שהמונח "ציד נפשות" בעל הקונוטציה השלילית הוא טיעון של הדתיים, הספר מראה שיעקב ניב, המפקח הראשי של זרם העובדים, מטיח בחבריו: "מה הפחד הזה שבמדינת ישראל צדים נפשות, למה המפלגה לא יכולה לבוא לאב ולהגיד: אני תובע את בנך למען התנועה" (עמ' 417). הדים למה שמכונה היום "תסמונת הש"ג" ניכרים בדבריו של נחום לוין, שהיה ראש המחלקה לקליטה תרבותית והגורם הבכיר במחנות. הוא כתב במרירות לאחר התפטרותו דברים שרומזים שלא היה מדובר בגישה של הדרג הנמוך בלבד אלא גם של הדרג הבכיר במדינה: "נניח לא תוך – אך להיענש על יד הרבי על אשר ניסיתי למצות את תורתו עד תומה!?" (עמ' 192).

במונחים עכשוויים היינו מכנים "זיג-זג" ראש ממשלה שמביע אמון מלא בחברי ועדת החקירה שקמה (ועדת פרומקין); לאחר מכן מותח ביקורת חריפה על דרכי פעולתה; למרות זאת תומך במסקנותיה; ולבסוף מבקש חוות דעת מעורך דין פרטי ופונה ליועץ המשפטי לממשלה (עמ' 194-197). בינואר 1950, כשסוגיית החינוך במחנות העולים עולה לראשונה בממשלה, טוען בן גוריון כי "רק היום ראיתי שיש ב'הצפה' משהו" ואף שואל אם מחנות העולים 'בידי הממשלה או בידי הסוכנות?' (עמ' 179). בן גוריון, על פי הספר, כבר ידע אז על המתרחש במחנות ועל המשבר המתעצם.

הספר מורכב מחמישה חלקים המכילים יחד 17 פרקים ומתקדמים על פי רוב בסדר הכרונולוגי של התפתחות המשברים בסוגיית החינוך. ב-1949, בתחילת המשבר, מדובר במאבקים על ארגון החינוך וכתחרות על רישום העולים לזרמי החינוך השונים ביישובי העולים. בחודשים הראשונים של שנת 1950 המשבר נסב על מחנות העולים, ומיד לאחר השגת ההסדר בחודש מרס, מתחילה סערה סביב החינוך במעברות. המשבר בכללותו דועך בהדרגה ככל שמתקרבים לחקיקת חוק חינוך ממלכתי בשנת 1953, והירידה בהיקפי העלייה תורמת להתמתנות.

בחלק הראשון שני פרקים: האחד מתמקד בהצגת דגם הדמוקרטיה ההסדרית כתיאוריה המרכזית המשמשת לניתוח האירועים, והשני מביא סקירה היסטורית של סוגיית המאבקים בתחום החינוך עד להקמת המדינה. הפרק ההיסטורי מניח בפני הקורא את הרקע לסוגייה מימי התנועה הציונית והיישוב היהודי, וכך הוא יכול להבין את התפתחות המשבר בהקשריה ההיסטוריים (עמ' 20-47).

טוב עשה המחבר כשבפתח הדברים הסתפק בהצגה כללית וממצה של דגם הדמוקרטיה ההסדרית ומרכיביו העומדים בלב הניתוח (עמ' 3-19), והותיר את שאר התיאוריות וההיבטים

ההשוואתיים לדיון בסופו של הספר (עמ' 423-460). המתעניינים בתהליכים ובאירועים בלבד יכולים לוותר עליהם, והמתעניינים בתיאוריות ובמסגרות מושגיות מורכבות יכולים להמשיך בקריאת הפרק התיאורטי ההשוואתי.

החלק השני מורכב אף הוא משני פרקים ומתמקד בהשפעות המעבר מיישוב למדינה ובמאבקים הראשונים בנושא החינוך ביישובי העולים, להבדיל ממחנות העולים ומהמעברות. חשיבותו של חלק זה הוא בהבהרה שגם כשמונהגת פוליטיקה הסדרית, שינויים נרחבים עלולים לערער את היציבות. כאן מדובר בשני שינויים רבי משקל: המעבר מיישוב למדינה ריבונית, ושינוי דמוגרפי חד.

החלקים השלישי והרביעי הם עיקר הספר: ששת פרקי של החלק השלישי מתמקדים בחינוך במחנות העולים, וארבעת פרקי של החלק הרביעי מתמקדים בחינוך במעברות. ההתמקדות במחנות ובמעברות מוצדקת מפני שסביבם הגיעו המאבקים והמשברים לשיא, בעוד שביישובי העולים הם היו מתונים יחסית. ביישובי העולים נהגו ההסדרים הפוליטיים שהיו מקובלים במדינה והיו ירושת היישוב, שבמרכזם עמדה שיטת המפתח המפלגתי והחלוקה לזרמים. לפיכך המאבקים ביישובים התמקדו באופן הפעלת ההסדרים שהיו מקובלים על הכול. לעומת זאת, במחנות ובמעברות לא הונהגו ולא הופעלו ההסדרים הקיימים, והחינוך הפך בהם לשדה של קרבות חברתיים, אידיאולוגיים, מנהליים ופוליטיים.

בחלק החמישי שלושה פרקים: פרק 15 מסכם את הגישות ואת כיווני הפעולה שהתגלו במהלך המשבר ומתמצת את ההיבטים שנידונו במחקר; פרק 16 מנתח את האירועים באמצעות מגוון תיאוריות הקשורות ליישוב סכסוכים, דת אזרחית, שחיתות מנהלית ופוליטית וכיוצא באלה, ומתוך מבט השוואתי על המתרחש בעולם; והפרק האחרון מסכם את השפעות המשבר על תחום החינוך ועל המחנות הנצים.

דגם הדמוקרטיה ההסדרית: יישום ושכלול

העוגן התיאורטי המרכזי של הספר הוא דגם הדמוקרטיה ההסדרית המסביר באילו דרכים יכולות חברות דמוקרטיות לשמור על יציבותן ועל תפקודן למרות קיומם של שסעים חברתיים-פוליטיים עמוקים. במרכז הדגם עומדים כמה דפוסים: שותפות קואליציונית בין המחנות היריבים; הנהגת שיטות יחסיות לחלוקת תגמולים; הפעלת עקרון האוטונומיה בסוגיות רגישות כדוגמת חינוך; ולבסוף, הישענות על עקרון הסטטוס-קוו גם אם הוא משמש לא פעם בסיס גמיש לשינויים ואינו סטטי כפי שמרמזו שמו.

כאן המקום להעיר שהפרק התיאורטי חסר ניתוח שיטתי ומסודר של התנאים והגורמים המעודדים את התפתחותו של הדגם ההסדרית ומסתפק בהסבר הכללי בדבר קיומה של סולידריות לאומית. ניתוח יסודי היה דן בגורמים כגון קיומה של מנהיגות אחראית; תחושת איום קיומי משותפת לחברה; מבנה פוליטי שבו כל אחד מכיר בכוחו ועוד.

אפשר להצביע על שני חידושים של הספר בהקשר התיאורטי: ראשית, הוא מאיר את האפשרות שחברה כלשהי תיישם את דפוסיהם של הדגם ההסדרית בתחום מוגדר, בעוד שבתחומים אחרים היא תפעיל דגמים אחרים ואף מנוגדים. לדוגמה, יישום הדגם בסוגיות דת ומדינה עומד בסתירה לדגם השליטה המאפיין את יחסי הרוב היהודי והמיעוט הערבי. שנית, דגם

הדמוקרטיה ההסדרית הופך כאן מסטטי לדינמי: דון-יחיא מציע, על בסיס המחקר, לשכלל את הדגם המקורי של ארנד לייפרט באמצעות הוספת מרכיב השינוי, ובייחוד שינוי הנושא אופי של משבר מערכתי אינטנסיבי. שינויים "עלולים לשנות את משמעותה של המציאות בעבור המחנות השונים. מציאות ששני הצדדים היו יכולים להשלים אתה קודם לכן עלולה להתברר כלא-נוחה או אף בלתי נסבלת [...]" (עמ' 76-77). תוספת זו מבהירה הן את הסכנות האורבות ליציבות כפי שעולה מהמחקר, והן את האפשרות ליישב את המשבר באותם דפוסים של הדגם ההסדרי לאחר שהותאמו למציאות החדשה.

לסיכום ייאמר שזהו ספר חובה למתעניינים בסוגיה המוגדרת של דת, חינוך ופוליטיקה, לכל הרוצה ללמוד כיצד מבצעים מחקר יסודי ומעמיק, ולכל המתעניין בעיצובה וגיבושה של מדינת ישראל בשנים שלאחר הקמתה.